

L'ARQUITECTURA VISIGÒTICA

La qüestió de si hi ha molts o pocs monuments visigòtics i la de si els visigots bastiren a Espanya edificis que valen la pena d'ésser tinguts en consideració, tant del punt de vista constructiu com del decoratiu, va enllaçada amb la de la importància del llegat de l'Islam en la civilització peninsular. Com més brillant hagi estat la civilització visigòtica, més hauran après els alarbs d'ella i menys haurà de deure'ls la civilització hispànica. Per això la teoria, que podríem dir-ne visigòticista i anti-alarb, ha estat molt volguda dels capdavaners de la teoria de la civilització cristiana i espanyola.

Fins al darrer terç del segle passat, historiadors i arqueòlegs tot ho feien alarb. El poble els seguia, anomenava «castells de moros» els castells feudals, i en l'arquitectura, en les arts decoratives, en el dret, en la indumentària, en les danses, en tot, es volia veure l'empremta dels seguidors de Mafumet.

Menéndez Pelayo, Simonet i altres autors reaccionaren contra aquesta tendència. Menéndez Pelayo, en la *Historia de los heterodoxos españoles*, I (Madrid 1880), pàg. 133, diu: «La ciencia arábica fué siempre de segunda mano: en Oriente nació del trato con cristianos, sirios y caldeos. Algo semejante, en cuanto a la transmisión de la ciencia cristiana, debió acontecer en nuestra patria»; i més endavant (pàg. 363): «Aun no ha sido bien apreciada la parte que a España cabe en el memorable renacimiento de las letras fomentado por Carlomagno y alguno de sus sucesores».

Francisco Xavier Simonet (*Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*, XLVI) diu: «No aportaron los árabes a nuestra civilización elemento alguno sustancial ni formal, cuya importancia pueda calcularse por lo fecundo y provechoso de sus resultados o por su duración».

Manuel Pérez Villamil, en 1907, en el seu discurs d'entrada a l'Acadèmia de la Història (*La tradición indígena en la historia de nuestras artes*, 53) diu: «La tradición indígena, ora libre, ora sometida, bajo condiciones más o menos onerosas, a la dominación musulmana, sobrevive en medio de la general confusión y desbordamiento de los invasores, ofreciendo en ambos campos muestras de su vitalidad».

Un dels sistemes de rebaixar la importància dels alarbs en la nostra història era donar valor al visigòtic, i quant a això crec que aviat en férem un xic massa, atribuint als segles VI i VII edificis que si bé eren cristians, eren posteriors i alçats pels cristians que, fugitius del fanatisme que de tant en tant s'apoderava del govern musulmic espanyol, es refugiaven en els països de la Península ja independitzats i els aportaven els principis constructius i els motius decoratius manllevats als mateixos alarbs.

És cosa antiga la gran disparitat d'opinions sobre l'atribució de monuments a l'art visigòtic. Ambrosio de Morales (segle XVI) dóna com *obra goda* San Román de la Hornija, San Juan de Baños i Bamba. Jovellanos nega rodonament l'existència de cap monument visigòtic. Ceán Bermúdez, en canvi, amplia la llista donada per Ambrosio de Morales amb San Millán de la Cogolla, San Salvador de Leyre i les restes de Santa Eulalia de Toledo. Com pot veure's, en temps de Ceán Bermúdez encara no es tenia idea de l'existència de l'art mossàrab. Caveda torna a la teoria de Jovellanos i no admet cap d'aquells monuments com a visigòtic. Tubino amplia la llista amb Sant Miquel d'Escalada, i Riaño amb Sant Miquel de Terrassa (continua el desconeixement de l'art mossàrab).

Lampérez, en la seva *Historia de la arquitectura cristiana-española*, editada per primera vegada en 1908 i reeditada en 1930, sense afegir res sobre aquests particulars, dóna com a visigòtiques les esglésies de San Salvador de Leyre (aquesta església és romànica i la seva datació com a visigoda arrenca de Ceán Bermúdez), Sant Miquel d'Escalada (aquesta església Tubino la dóna també com a visigòtica; Velázquez Bosco, Lázaro Galdeano, Gómez Moreno i el P. Fita declaren que és del segle X), Bamba (es mossàrab; l'atribució visigòtica és d'Ambrosio de Morales) i San Millán de la Cogolla (aquesta església també és mossàrab i la seva atribució visigòtica prové de Ceán Bermúdez).

Segons Lampérez hi ha part visigòtica en els següents edificis: San Juan de Baños, Cabeza del Griego, Santa Comba de Bande, San Pedro

la Nave, Sant Miquel de Terrassa, la cripta de la catedral de Palencia, Elx (és un edifici bizantí), Burguillos, Sant Miquel in excelsis, Aruel (Portugal), Comarzana de Tera, Guarrazar i Xàtiva (aquest darrer també era bizantí).

A més, segons aquest il·lustre tractadista de la història de l'art espanyol, hi ha fragments visigòtics a San Román de la Hornija, Santa Eulalia i San Román de Toledo i en l'ermita de Medina Sidonia.

Puig i Cadafalch, Falguera i Goday en *L'arquitectura romànica a Catalunya*, I (Barcelona 1909), 229 i ss., creuen pertanyents al període visigòtic les parts aparellades amb carreu petit de les tres esglésies de Sant Pere, Sant Miquel i Santa Maria de Terrassa i les de Pedret i Marquet, ambdues amb arcs de ferradura.

Josep Pijoan, en la primera edició de la seva benemèrita *Historia del Arte* (Barcelona 1906), 785, dona com a visigòtiques: l'església de San Juan de Baños i el baptisteri de Sant Pere (*sic*) de Terrassa. Admet el preislamisme de l'arc de ferradura a Espanya i planteja la qüestió de si existia a la Península, degut a primitives influències orientals caldaiques i semítiques o si el varen portar els visigots des de les províncies romanes de l'Àsia, amb les quals diu que estigueren en contacte abans d'envair el nostre país; fa notar que l'arc de ferradura era emprat de temps molt antic en tals províncies i que els ostrogots de Teodoric no l'empraren en llurs construccions. Però al final va a parar a la teoria desenrotllada després per altres tractadistes segons la qual l'estil visigòtic va obtenir cert renaixement en els dos primers segles de la Reconquesta, i a voltes es fa difícil precisar si unes restes pertanyen a l'una o a l'altra època. Hi ha, diu, una sèrie d'esglésies a Astúries i a Castella que, encara que siguin de tipus visigòtic, deurien ésser construïdes en els segles IX i X. Ja veurem més endavant com gairebé tot allò que s'ha tingut per visigòtic pertany al segon grup; són tan escasses les restes del primer, que és impossible formar amb elles un grup característic que pugui informar els edificis del segon; és evident, per tant, la impropietat d'anomenar visigòtic cap edifici de la Reconquesta.

El mateix Pijoan, en la segona edició de la mateixa obra (II, 158), dona com a visigòtiques les esglésies de San Juan de Baños, de Sant Miquel de Terrassa (que en el gravat que ilustra el text anomena de Sant Pere) i de Pedret.

El mateix il·lustrat tractadista, en *Summa Artis*, VIII (Madrid 1942), 536, considera Santa Eulalia de Bóveda com una construcció

del·ls sueus, de quan aquests no tenien altra religió que les supersticions teutòniques (?), i reputa edificis visigòtics: Santa Comba de Bande, Sant Fructuós de Montelius, la cripta de la catedral de Palencia, San Juan de Baños, San Pedro la Nave, Quintanilla de las Viñas i Cabeza del Griego. A San Juan de Baños ja fa notar la diferència d'aparells que s'hi manifesta, i admet que les parets exteriors fossin restaurades en el segle IX, però diu que en la reconstrucció es va conservar no solament la forma antiga, sinó tots els elements decoratius «sense una sola nota d'infiltració romànica» (en el segle IX?). Fa la sorprenent afirmació que el temple del carrer del Paradís de Barcelona va ser construït com a mausoleu del rei visigot Ataülf.

Andreu Calzada, en *La arquitectura en España*, apèndix a la *Historia de la arquitectura*, de Fletcher; II (Barcelona 1928), 649, cita com a visigòtiques les següents esglésies: San Juan de Baños, Segóbriga (Cabeza del Griego), Santa Comba de Bande, San Pedro la Nave, Burguillos (Cáceres), Alcaracejos (Còrdova), Comarzana de Tera (Zamora), la cripta de la catedral de Palencia, San Pedro de Mata (Toledo) i les esglésies de Terrassa i Saint Germigny des Prés. En l'arquitectura civil dóna per visigots: la villa de Dragoleja, a vint quilòmetres de Granada, i la porta de Sevilla, de Còrdova.

El marquès de Lozoya, en la *Historia del arte hispánico*, I (Barcelona 1931), 179, conceptua visigòtiques les esglésies de San Juan de Baños, les restes de la basílica episcopal de Segóbriga (Cabeza del Griego, província de Cuenca), l'ermita de Quintanilla de las Viñas, la petita església gallega de Santa Comba de Bande, San Pedro de Mata prop de Toledo, San Pedro la Nave i el Cristo de la Luz de Toledo, i, d'una manera menys decisiva, Sant Miquel de Terrassa, la cripta de Sant Antolí de la Catedral de Palencia, l'església de Bamba de Valladolid, la de San Pedro de Balsemao, la de Comarzana de Tera a Zamora i l'ermita de Santos Justo y Pastor a Medina Sidonia.

El mateix arquitecte Andreu Calzada, en un manual de la «Colección Labor» (1933), 17, dóna per visigòtiques les ruïnes de Cabeza del Griego (Segóbriga) amb arcs de ferradura ovoïdals i que ja foren descobertes per Cornide en 1793, San Juan de Baños, la porta de Sevilla, de Còrdova, Santa Comba de Bande, San Pedro de Mata, Quintanilla de las Viñas, la villa de Dragoleja, prop de Granada, el pont de Pinos i les esglésies de Terrassa.

Hartmann, en *El Arte en la alta Edad Media*, vol. VI de la *Historia*

del Arte, de l'Editorial Labor (Barcelona 1934), 45, es limita a assenyalar el visigoticisme de San Juan de Baños.

Torres Balbás, en l'estudi original sobre l'art en l'alta Edat Mitjana i del període romànic a Espanya que acompanya la citada *Historia del arte*, de la casa Labor, VI, 156, diu : «L'autenticitat dels monuments visigòtics és indubtable, encara que alguns tal volta han de rejuvenir-se d'alguns anys respecte de l'opinió fins ara mantinguda» ; després d'aquestes paraules, detalla: Cabeza del Griego, una església fins llavors inèdita, de cinc naus, excavada en la roca i situada prop d'Herrera de Pisuerga (Palencia), San Juan de Baños, Santa Comba de Bande, San Pedro la Nave, San Pedro de la Mata (Toledo), els fonaments d'Albelda d'Iregua, Quintanilla de las Viñas, les ruïnes d'Alcaracejos (Còrdova), la capella de Burguillos (Cáceres), la cripta de la catedral de Palencia, l'església de Guarrazar, el pont de Pinos a Granada, una porta doble i trossos de la muralla de Mérida, els tres arcs occidentals del pont d'aquesta ciutat i les ruïnes de la villa de Dragoleja a vint quilòmetres de Granada.

Camps Cazorla, en la *Historia de España*, dirigida per Menéndez Pidal, III (Madrid 1940), 441 ss., té per visigòtics: la villa de Dragoleja, prop de Granada ; el pont de Pinos, també en la província de Granada, amb arcs de ferradura ; la porta de Sevilla, a Còrdova, amb arcs de ferradura més acusats que els del pont de Pinos ; el baptisteri d'Alcaracejos (a poca distància de Còrdova) amb l'absis de planta d'arc de ferradura ; l'església de San Juan de Baños ; part de la cripta de la catedral de Palencia ; l'església de Santa Comba de Bande (província d'Orense) ; San Pedro la Nave, prop del riu Esla, en la província de Zamora ; Quintanilla de las Viñas (partit judicial de Lara, província de Burgos) ; San Antolín de Toques, prop de Mellid (província de La Coruña) ; Sant Fructuós de Montelius, prop de Braga (Portugal), i Sant Pere de Balsemao, també a Portugal.

Un dels elements la propagació i la introducció del qual a la Península s'ha volgut més insistentment sostreure a la influència alarb ha estat l'arc de ferradura.

Sobre els orígens més remots i el desenrotllament d'aquesta forma a la vegada decorativa i constructiva, poden consultar-se les obres següents : Lenoir, *Architecture Byzantine* ; Batissier, *Histoire de l'art monumental* ; Texier, *L'architecture byzantine* ; Dieulafoy, *L'art antique de la Perse* ; Choisy, *L'art de bâtir chez les byzantins* ; *Histoire de l'architecture*, i les de Planat, Coste, de Laborde, Gayet, etc., etc.

Pedro de Madrazo, en 1856, en el seu treball sobre *Coronas y cruces visigóticas de Guarrazar*, fou el primer que va declarar explícitament el visigoticisme de l'arc de ferradura. Basava la seva afirmació en la creença que el finestral de Sant Genís i el nínxol de Santo Tomás, de Toledo, en els quals es veu aquest element, eren monuments visigòtics. Cita el famós manuscrit de San Millán de la Cogolla, la miniatura del qual, on figuren arcs de ferradura, no té per alarb, sinó que creu que en ella l'artista s'inspira en un monument arquitectònic que tenia a la vista.

A aquesta opinió de Madrazo sobre la miniatura del manuscrit de San Millán de la Cogolla podem oposar les objeccions següents: que els miniaturistes pre-romànics, com els de tots els temps, han deixat córrer en gran manera la fantasia en representar edificis; i que és molt probable que, tant el manuscrit com l'edifici que vol representar, siguin no visigòtics, sinó mossàrabs.

Pertany al senyor Velázquez Bosco (discurs d'ingrés en l'Acadèmia de San Fernando, 1894) la consolidació i ampliació de la teoria del visigoticisme de l'arc de ferradura, almenys a Espanya. L'argument més ferm de l'illustre arquitecte, gairebé l'únic argument, podríem dir, és que els alarbs no empen l'arc de ferradura fins després de la invasió d'Espanya; que no l'havien emprat mai en les seves construccions d'Egipte, i que en la part d'ací d'Argèlia l'adopten tan sols després de la conquesta d'Espanya.

Lampérez, en els cursos a l'Ateneo de Madrid (1902-1904) va admetre l'origen espanyol de l'arc de ferradura i va indicar diferències entre l'arc de ferradura visigòtic i el mossàrab, diferències que, al nostre entendre, pequen de subtils. Com és natural, creu l'arc de ferradura mossàrab, d'influència alarb.

Gómez Moreno, en un article publicat en la revista «Cultura espanyola», l'any 1906, dos abans que Lampérez publicés la seva monumental obra, recorda també que l'arc de ferradura va ésser emprat al NO. de la Península en el segle II (pàg. 785). Vol trobar el seu origen més remot en uns guions encorbats que formaven part de construccions índies en fusta i cita tots els exemplars que hi ha d'arcs de ferradura a l'estranger, àdhuc els de les miniatures, tant anteriors com posteriors a la invasió d'Espanya pels alarbs. Després cita els arcs de ferradura, de caràcter decoratiu tots ells, que hi havia a Espanya abans de la conquesta alarb. Seguidament cita com a constructius però anteriors segons

«ell a la invasió musulmana els de Cabeza del Griego, que es coneixen tan sols per un dibuix anterior a 1789, la porta de Sevilla, en la ciutat de Còrdova, argumentant que aquesta porta ja existia abans de la conquesta de la ciutat pels alarbs (amb la qual cosa oblida que els fills de l'Islam podien haver-la reconstruït), part de la mesquita de la mateixa ciutat, el pont de Pinos en la província de Granada, els edificis de San Juan de Baños, els de San Pedro la Nave i els de Santa Comba de Bande. Més endavant (pàg. 884) posa rodonament de manifest la seva opinió que els alarbs varen trobar l'arc de ferradura a Espanya i dels visigots l'aprengueren, i que el varen emprar per primera volta a la mesquita de Cairwan.

Gómez Moreno distingeix també entre l'arc de ferradura alarb i el mossàrab i els caracteritza de la següent manera. El primer, per tenir el centre de llum un terç de radi per sota del radi geomètric; i el segon perquè aquella diferència arriba als dos terços del radi. Afegeix que els mossàrabs adoptaren la segona d'aquestes formes, quan la cosa més natural hauria estat que els que es vanaven de continuar la tradició isidoriana haguessin mantingut la primera en llurs construccions. Si subtil ens sembla la distinció de Lampérez entre les dues classes d'arc de ferradura, encara trobem més rebuscada la precisió que fa Gómez Moreno.

El mateix autor diu que la primera d'aquestes formes és general en tot l'art anterior al segle X: visigòtic, alarb i fins mossàrab, i que, cap allà al segle X, s'adopta la segona, la qual cosa ens fa creure que es tracta d'una evolució dintre de l'art alarb. Efectivament, constructivament parlant, és més difícil i sàvia la segona forma que la primera.

En tots els arcs de ferradura que Lampérez dóna com a visigòtics, com en els alarbs anteriors al segle IX (*loc. cit.*, 151 i 215), hi ha el detall comú que els radis de separació de les dovelles que estan per sota del diàmetre geomètric, són paral·leles a terra, i això fa que a sota l'arc quedin com unes impostes amb el perfil de les quals s'acaba d'arrodonar-lo. Aquesta forma, constructivament, encara és més primitiva que la forma primera de Gómez Moreno, o sigui la per ell anomenada visigòtica.

Ben poc després d'aparèixer la teoria que venim anomenant visigòtica hi va haver arqueòlegs que varen sospitar que havíem anat massa enllà en l'antiarabisme d'ella, però també en aquesta teoria es va extreure la nota, i combinant-la els autors francesos amb llur mania que

tot l'art romànic havia nascut a França i sols allí podia tenir els seus precedents, varen arribar a negar que Espanya tingués edificis de data anterior al segle XI i encara avançat.¹

Aquesta teoria, quant a l'autenticitat dels monuments donats per visigòtics per l'escola que hem anomenat visigoticista, ha estat adaptada per Enlart,² el qual es basava principalment en el fet que els fragments decoratius que ornem tals edificis són semblants als de França, Itàlia i Àfrica, i que l'església de San Juan de Baños és una construcció posterior en la qual s'han aprofitat elements anteriors, ja que els seus capitells tenen cimacis les motlures dels quals podrien ser del segle XII; aquesta va ser també l'opinió de Dieulafoy, de la qual de seguida ens ocuparem.

Aquest darrer autor, en el seu antvisigoticisme sols admet com a visigòtics els fragments de Toledo, Mèrida i Còrdova i les joies del tresor de Guarrazar.³

Com hem vist, el principal element del qual s'ha valgut l'escola visigoticista per a datar i conceptuar visigòtic un edifici ha estat la presència d'arcs de ferradura. Això ha estat també combatut per l'escola contrària. Diu Dieulafoy: alguns arqueòlegs creuen que les voltes en secció de ferradura eren usuals a Espanya des de temps molt reculats i que els alarbs aprengueren dels visigots el seu ús; que els romans després de les seves relacions amb els parts, i els visigots en la seva relació amb l'Orient, conegueren la traça dels arcs de ferradura i que fins se'n valgueren en la decoració; és possible, però els arquitectes recorrien a ells tan poques vegades que *no n'hi ha cap exemple autèntic en edificis construïts a Espanya abans de la invasió alarb*. Si es considera que l'arc de ferradura fou emprat al sud de Pèrsia en els segles V o IV abans de J. C., que el seu trajecte està indicat, cap a llevant, des del Fars fins al Turkestan xinès i, cap a ponent, fins a Espanya i que, des de llevant fins a ponent va acompanyat de temes arquitectònics i motius de decoració característics de les arts irànies, cal situar el centre de propagació en la regió a la qual convergeixen els camins, tant a través del temps com de l'espai, i creu que no va

1. A. MARIGNAN, *Les premières églises chrétiennes en Espagne*, article publicat a la revista «Le Moyen Age», 1902.

2. *Manuel d'Archéologie française*, I, part. 1.ª (Paris 1902), 112, i en la *Història de l'art*, dirigida per MICHEL.

3. *El arte en España y Portugal*, trad. espanyola (Madrid 1920). L'edició francesa és de l'any 1913.

ésser emprat a Espanya fins a la seva importació pels alarbs. La primera volta peraltada introduïda va ser la de ferradura tal com es manifesta a Rabat-Aman, i la primera que hi ha a Espanya és la de San Juan de Baños, que va ser construïda cap a l'any 900.

Strygowsky ha acceptat sense reserves l'opinió de Dieulafoy que l'arc de ferradura té un origen persomesopotàmic i no ha arribat a Espanya més que per mitjà de l'art alarb. El mateix Calzada, que, com hem dit, pertany a l'escola visigòtica, reconeix que l'art de ferradura, amb la característica que ell dona per visigòtica, ja es troba a Firuzabad.

Després d'aquesta bibliografia, ja podem dir alguna cosa pel nostre compte en aquestes qüestions.

Començarem pel que en podríem dir qüestió eix : l'origen i l'expansió de l'arc de ferradura.

En esteles ibero-romanes del NO. de la Península Ibèrica hi ha arcs de ferradura rellevats; però en aquestes coses hi ha una gran distància entre la decoració i la construcció.

A Orient, a la Pèrsia sasànida es troben arcs de ferradura formant el dintell de finestres i nínxols d'alleugeriment de contraforts a Ctesifon, Firuzabad Maxita i Rabatman (Pèrsia), a Kogia, Kalesi, Dana, Maduxer i Urgud (Capadòcia) i Digur (Armènia). No hi ha manera d'establir enllaç entre aquests exemplars i el poble visigot, que era d'origen germànic i que en les seves correries cap a Orient, abans de la invasió d'Espanya, no va passar del riu Don. L'arc de ferradura de Firuzabad és fals; no així el de Tagi-Kesra a Ctesifon, que és un edifici sasànida, per tant, dels primers segles del cristianisme; Ctesifon està situat en un revolt del riu Tigris. A Tagi Kesra es veuen els arcs de ferradura (constructius) en la part inferior de la façana. La primera volta de secció d'arc de ferradura que es coneix és la de Rabat-Aman (també a Pèrsia).

A desgrat d'això, la introducció de l'arc de ferradura a la Península Ibèrica s'ha volgut atribuir als visigots, i ha sorgit el problema del lloc on l'havien trobat. Uns, basant-se en els arcs decoratius de les esteles ibero-romanes del NO. de la Península, han dit que era un motiu popular que, havent estat emprat pels ibers, havia quedat endormiscat per l'esplendor de la civilització llatina i durant el temps de la dominació romana, i havia ressuscitat tan prompte com la caiguda d'aquella i d'aquesta havia permès el seu ressorgiment. Altres, com

Haupt, han anat a buscar a Germània, d'on procedia el poble got, l'origen d'aquella forma.

Durant el període visigot, el renaixement dels arcs decoratius de ferradura és incontestable, puix aquest dibuix es veu en les restes ornamentals de Mèrida, Toledo i Niebla, i s'adapta també en l'art provençal dels temps carolingis.

Quant als arcs de ferradura constructius, s'ha retret una cita de Sant Isidor segons la qual es deien arcs els dintells de portes i finestres els extrems dels quals estaven encorbats. Si aquesta definició s'hagués de considerar com a definitiva dels arcs de ferradura, resultaria que en l'arquitectura visigòtica tots els arcs eren d'aquesta forma.

El pas de l'arc de ferradura de Pèrsia i Mesopotàmia a la Península Ibèrica per intermèdi dels alarbs, que sembla que l'empraren per primera vegada a Cairwan,⁴ encara que hi hagi el hyatus d'Egipte, és molt més natural que el seu transport pels visigots, que, com hem dit, en les seves correries cap a Orient no passaren del riu Don.

Els mossàrabs aprengueren dels alarbs l'ús de l'arc de ferradura, i quan hagueren de fugir dels dominis del califat de Còrdova cada vegada que pujava al govern un partit fanàtic, el traslladaren a les construccions que bastiren junt amb els cristians ja alliberats del domini musulmic, entre els quals es refugiaren.

L'arc de ferradura es generalitza al Sud dels Pirineus a partir de l'any 900, tant entre els musulms com entre els cristians, i cap al 1025 se'l troba a l'altra banda, tant en l'aspecte constructiu com en la decoració dels manuscrits. A Sant Miquel de Terrassa, que és de data anterior al 850, època en què els mossàrabs d'Egara, per llurs desavinences amb el bisbe de Barcelona foren traslladats a la marca d'Olèrdola, no hi ha arcs de ferradura; en canvi, n'hi ha a Olèrdola i n'hi havia a Santa Margarida de Martorell, edificis alçats a principis del segle següent després d'una ràzzia dels musulms d'Abderraman a principis del segle x. Escalada, que també compta amb arcs de ferradura, va ser construït també pels mossàrabs en aquesta data.

De l'atribució als visigots de l'arc de ferradura com a dintell de portes, finestres i arquacions, s'ha passat a la mateixa atribució de

4. Quan es parla de Cairwan o Kairwan hom es refereix a la mesquita de Sidi-Okba, situada en aquella població del regne de Tunís. Va ésser construïda el 670, quan la fundació de la ciutat, i reconstruïda el 827. Encara, a principis del segle XI, la ciutat va ésser totalment destruïda. Els tractadistes consideren que la seva disposició actual prové de la reconstrucció de l'any 827.

l'emprament d'aquesta forma en els plans dels edificis, que es veu en algunes esglésies.

Per a l'atribució d'edificis al període visigòtic espanyol hem d'examinar els següents extrems: dades epigràfiques, la construcció dels edificis que han estat objecte de tal atribució i la seva decoració.

Tenim dades epigràfiques a San Juan de Baños i Quintanilla de las Viñas, i n'hi ha de bibliogràfiques o documentals respecte a l'església de la Hornija.

Respecte a la darrera, diu Gómez Moreno (*Iglesias mozárabes*, pàgs. xv, 185 i 186): «Atribuir algún monumento de los que son objeto de este libro» (o sigui mossàrab) «a período anterior, es decir al godo, solamente era lícito sobre documentos, respecto de una iglesia, la de Hornija, fundación de Chindasvinto. En la *Continuación de la Historia de los Reyes Godos*, dícese que Chindasvinto fué enterrado en el monasterio de San Román de Hornija que él había fundado, pero hubo de ser reedificado el monasterio en la primera mitad del siglo x.» Gómez Moreno, per a fer aquesta afirmació es basa en els caràcters d'una inscripció que hi ha en el monument i en els de la decoració. Advertim que aquest mateix mètode ha estat l'emprat per Dieulafoy per a negar l'autenticitat visigòtica de la major part de la construcció de San Juan de Baños, per Kingsley Porter per la de Quintanilla de las Viñas, i per nosaltres per la de molts altres monuments tinguts fins ara per visigòtics, com tindrem ocasió de desenrotllar en aquest mateix article.

San Juan de Baños, donant fe a una inscripció incrustada sobre l'arc d'entrada i que abans estava sobre el triomfal, els arqueòlegs visigòtics l'han feta remuntar a l'any 661, al regnat de Recesvint. L'església a la qual es refereix la làpida ha existit, però l'edifici actual no té amb ella de comú més que les subtruccions, els fusts de les columnes i els capitells. La prova està en l'existència ben visible de l'antic basament, que és d'una altura irregular, des de deu centímetres a un metre amb vint-i-cinc centímetres. Aquest basament és fàcil de distingir en l'aparell, tant per dintre com per fora de l'església, en els seus materials i en l'espessor molt més minsa dels murs més nous. L'antic basament és de veure en tota la llargada del mur de la dreta, o del costat de l'Epístola, en la capçalera del porxo i en la part de la paret del costat de l'Evangeli que s'ajunta a ella. La prova d'un repàs gairebé total està en els dos relleus de la façana que procedeixen de l'edifici anterior.

Creiem que la reconstrucció de San Juan de Baños va tenir lloc en el regnat d'Alfons III (866-910).

Quintanilla de las Viñas està situada a tres quilòmetres de Membrillas de Lara, a la província de Burgos. Els relleus d'aquesta església varen figurar, pulcrament reproduïts, a l'Exposició Universal de Barcelona de l'any 1929.

El primer que va fer fixar l'atenció dels arqueòlegs sobre aquesta ermita, va ser l'erudit burgalenc José Luis Monteverde en el «Boletín de la Comisión de Monumentos de Burgos»: *La ermita de Quintanilla de las Viñas. Importancia artística e histórica de sus fajas decorativas*, va ésser el títol d'un altre article sobre la mateixa matèria que va publicar Vicente Alcaraz en el «Anuario Eclesiástico de Burgos» de l'any 1928.

Kingsley Porter, en la seva obra *La escultura románica en España* (I, 53, ed. Panteón), la cita i la considera obra del segle x i, per tant, posterior a la reconquesta de Castella. Ricardo de Orueta, en 1928, va publicar un article en «Archivo Español de Arte y Arqueología» (pàgina 169), en el qual descriu aquesta ermita i els seus relleus i la declara obra visigòtica del segle vii.

El marquès de Lozoya (*loc. cit.*), si bé inclou Quintanilla de las Viñas entre els edificis visigòtics, reconeix ja com a mossàrabs les impostes de l'arc triomfal, copia la inscripció de Flamola i cita l'anagrama «Adefonsus».

Calzada (*loc. cit.*) admet que aquesta església potser va ser reconstruïda en el segle x, o sigui que l'actual edifici és mossàrab.

Torres Balbás (*loc. cit.*, 159) diu que l'aparell dels murs, de fàbrica molt ben treballada, de Quintanilla de las Viñas, és igual que el de les esglésies mossàrabs, i per tant creu que va ser alçat després de la invasió alarb. Més endavant (pàg. 877), oblidant en part el que havia dit abans, diu que les representacions animades que la decoren pertanyen probablement a una fase d'una influència oriental que arriba a Espanya a últims de la dominació visigòtica, o, tal vegada, en ple segle viii, sota la musulmana.

Balcells (*loc. cit.*, 138) admet, com el marquès de Lozoya, que les impostes de l'arc triomfal probablement procedeixen d'una reconstrucció del segle x. Oblidant un i altre que l'estil d'aquestes impostes és enterament igual al dels altres relleus que hi ha en l'edifici. La qual cosa fa que el no visigoticisme de les impostes s'ha d'estendre a tots els relleus que hi ha a l'ermita.

L'ermita de Quintanilla de las Viñas està decorada en algunes parts amb faixes de relleus. Les faixes de l'exterior contenen tres monogrames, que, segons Porter, són el d'un tal Flamola, el del comte de Castella Fernán González i el fill del primer, Ramir (*loc cit.* I, 53 i 54), tots ells personatges del segle X.⁵

Les impostes de l'arc triomfal estan decorades amb uns clipeus, en els quals hi ha el Sol i la Lluna acompanyades les figures d'aquestes paraules: *Sol, Luna*; i en la part superior de la imposta en què hi ha el Sol, hi ha la següent inscripció, que està escrita amb lletres iguals a les de les paraules *Sol i Luna*: *Oc exiguum exigua offero Flamula votum D.* Consta documentalment l'existència de dues persones de nom Flamola, en terres de Burgos.⁶ L'una apareix en documents dels anys 912 i 929, era esposa del comte Gundesalvo Téllez, de la família de Fernán González, i tenia un fill anomenat Ramir. L'altra era de mitjans del segle XI i no es fàcil que s'hi refereixi la inscripció.

Orueta, volent fugir de la datació que la inscripció dóna a l'ermita, diu que va ser agregada amb posterioritat. Això ens recorda el que va passar amb el dintell de Sant Genís les Fonts. Els arqueòlegs francesos, que no volien reconèixer una ascendència catalana a l'escultura romànica, deien que el dintell va ser obrat en un bloc que ja feia cent anys que tenia inscrita la llegenda. Orueta, en fer la seva afirmació, ha prescindit del fet que la franja en què es troba la inscripció no ha estat rebaixada per a marcar els dos filets que rodegen aquesta imposta i la de l'altre costat de l'arc triomfal, i que els caràcters epigràfics són els mateixos que els de les paraules *Sol i Luna*, que figuren en els clipeus. Cas d'admetre la teoria d'Orueta, hauríem també d'admetre que els fons dels clipeus foren refosos amb data posterior, a fi d'inscriure les paraules *Sol i Luna*, la qual cosa creiem molt aventurat.

Veiem, doncs, que els únics fonaments bibliogràfics (Hornija) i epigràfics (San Juan de Baños, Quintanilla de las Viñas) que tenfem per a datar alguns monuments com a visigòtics no autoritzen a tenir-los com a tals, car l'església d'Hornija és de construcció mossàrab, la làpida de San Juan de Baños va ser aprofitada en una reconstrucció posterior

5. Aquests monogrames han estat reproduïts a R. DE ORUETA, *La ermita de Quintanilla de las Viñas, en el campo de la antigua Lara; Estudio de su escultura*, «*Archivo Español de Arte y Arqueología*», IV (Madrid 1928), fig. 6.

6. P. LUCIANO SERRANO, *Cartulario de San Pedro de Arlanza*, 10, 26, 18, 66 i 111.

i les llegendes de Quintanilla de las Viñas es refereixen a personatges del segle x.

Ja hem vist com els detalls de construcció fan que en la seva major part s'hagi de tenir l'església de San Juan de Baños com una reconstrucció posterior a la Reconquesta.

Un detall constructiu sobre el qual es pot basar amb fermesa la datació d'un monument com a visigòtic és el capitell, car el capitell visigòtic forma un tipus ben caracteritzat per la decadència del capitell clàssic.

En el «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya» de 1937, pàg. 205, vam publicar un article sostenint que San Pedro la Nave i Quintanilla de las Viñas eren edificis posteriors a la Reconquesta, basant-nos en la gran semblança dels relleus que decoren ambdues esglésies amb els de les impostes i el dintell de la porta de Sant Pau del Camp de Barcelona, molt ben datat aquest darrer per una inscripció en el pontificat del sant pare Benet VII (975 al 983).

S'ha dit que no hi ha monuments visigòtics alçats sota el domini polític d'aquest poble, però que en queden dels alçats amb posterioritat; si no hi ha un conjunt d'edificis alçats pels visigots a la Península que tenen unes característiques prou comunes a ells perquè puguin donar peu a uns tipus, no hi ha terme de comparació per a incloure en el grup edificis alçats després de la caiguda de l'imperi visigòtic.

Resumint, podem dir que ben poc queda de l'arquitectura visigòtica. La major part dels edificis tinguts per tals no ho són, si atenem a l'aspecte constructiu o a la seva decoració. Àdhuc algun edifici datat en el segle VII o principis del VIII per una cita documental o per una làpida, resulta ser de construcció, o millor dit, reconstrucció posterior a la Reconquesta.

Des d'ara, per a la catalogació d'un monument com a visigòtic: o bé s'haurà d'atendre a la seva part constructiva, que res no tenia a veure amb l'arquitectura dels pobres visigots (pobres en el sentit de totes les branques de la civilització quan entraren a la Península), sinó que és una derivació gairebé africana de l'estil bizantí, ja que no s'ha d'oblidar l'immens prestigi cultural i polític que la capital de l'imperi d'Orient va continuar tenint entre els pobles bàrbars després de la caiguda de la Roma d'Occident, i que els bizantins dominaren políticament gran part del S. i SE. d'Espanya per un llarg espai de temps, coincidint amb el domini polític dels visigots en la major part de la resta de

la Península ; o bé a la part decorativa, d'un dibuix semblant al de les monedes, com es veu a Santa Eulalia de Bóveda, prop de Lugo, o inspirada en els motius de l'orfebreria, que és un art importat pels visigots a la Península i ja perfecte en llurs correries per diferents contrades d'Europa.

Mentre en els edificis que es descobreixin, encara que siguin alçats en els dominis visigòtics, no hi hagi més que característiques bizantines, aquells edificis no seran visigòtics, sinó bizantins. El dia que es trobin característiques constructives en els edificis alçats pels visigots, que els distingeixin de tot altre art anterior o contemporani, o quan s'hagin trobat uns quants monuments que encara que constructivament bizantins tinguin la decoració de temes visigòtics, llavors es podrà parlar d'un estil visigòtic en arquitectura i àdhuc es podran estudiar les seves supervivències en la dominació alarb i fins després d'ella.

Quant a la imatgeria, no coneixem cap exemplar visigòtic. El sant Joan, de Baños, que com a tal es catalogava, ha resultat ésser una imatge del segle catorze. En aquells temps, tant els arrians com els catòlics, eren poc donats a les imatges exentes. A la catedral d'Oviedo hi ha un sepulcre d'un tal Idaci, que, segons alguns tractadistes, és d'època visigoda. A aquesta datació s'oposa el caràcter de les lletres de la inscripció que hi figura que és del segle novè. Els únics monuments escultòrics que, per ara, podem donar com obrats en temps de la dominació visigoda són la columna del Vernet, els sepulcres del Museu de Burgos, un dels quals procedeix de Briviesca i un altre sepulcre del Museu de Còrdova.

Podrem, doncs, concloure, respecte l'escultura visigoda, el mateix que hem dit de les obres arquitectòniques, o sigui que, donat l'escàs nombre de monuments indubtables, i fins que la sèrie no sigui més copiosa, s'haurà de procedir per exclusió a la catalogació.

F. DURAN I CAÑAMERAS

Biblioteca Universitària, Barcelona.
Societat Catalana d'Estudis Històrics.